

TIJORAT BANKLARI XAVFSIZLIGIGA TAHDIDLARNING IQTISODIY MAZMUNI-MOHIYATI

Akbarov Behzodhon Ulug`bek o`g`li

i.f.f.d. (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

Jahonda o'zining hajmi, ko'lami va ta'siri jihatidan 2007–2009-yillardagi Buyuk moliyaviy inqiroz bilan taqqoslash mumkin bo'lgan Covid-19 pandemiyasi global iqtisodiyot va uning barcha quyi tizimlari, shu jumladan, bank tizimi uchun yangi muammo sifatida namoyon bo'ldi. Natijada, uzoq muddatli reyting prognozlarini ko'plab, ayniqsa past rentabellikka ega bo'lgan banklar uchun salbiy bahoga qayta ko'rib chiqildi. Buning asorati 2023-yilda ham kuzatilmoqda, xususan "AQShdagi tijorat banklarida bank kreditidagi qimmatli qog'ozlar 2023-yil sentyabrda 8,2 birlikka, boshqa qimmatli qog'ozlar ham shu davrda 44,1 foizga kamayganligi" tijorat banklari moliyaviy xavfsizligi bo'yicha muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa tijorat banklari moliyaviy xavfsizligini ta'minlash amaliyotini takomillashtirish masalalarining dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Jahonda tijorat banklarida moliyaviy jinoyatlar, kiberjinoyatlar, darknet orqali amalga oshirilgan jinoyat yoki firibgarlikni aniqlash uslubiyotini takomillashtirish asosida moliyaviy xavfsizligini ta'minlash yo'nalishlarida qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Tijorat banklari moliyaviy xavfsizligiga ta'sir etuvchi yangi shakl va mazmundagi tahdidlarni aniqlash, tijorat banklari moliyaviy xavfsizligini baholash uslubiyotini takomillashtirish, bu borada ta'sir etuvchi omillar tavsifini to'liq namoyon etuvchi ekonometrik modellarni ishlab chiqish, moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashda sud ekspertizasidan foydalanish, naqd pul oqimiga oid jinoyatlarni oldini olishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini ishlab chiqish bu borada amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Ma'lumki bugungi kunda u yoki bu shaklda o'zining xavfsizlik kontseptsiyasiga ega bo'lmagan bank deyarli uchramaydi. Biroq, ushbu hujjatlarni o'rganish natijalari ularni ishlab chiqish sifati turlicha ekanligini ko'rsatmoqda. Ularning ayrimlarida metodologik nuqtai nazaridan jiddiy xatoliklar mavjud.

Amaldagi qonunchilikdan va boshqa normativ huquqiy hujjatlardan, kriminalistika sohasidagi ilmiy ishlardan hamda tijorat banklari xavfsizligini ta'minlash bo'yicha amaliy faoliyat natijalaridan kelib chiqadigan masalalarni o'rganish yakuni yuzasidan mualliflar

shunday xulosaga keldiki, kontsepsiyani ishlab chiquvchilar, eng avvalo, bank xavfsizligi mazmun-mohiyati va tuzilmasi to'g'risida aniq tushunchaga ega bo'lishi kerak. Kontseptual darajada hal etilishi lozim bo'lgan ikkinchi yo'nalish bu – bank sohasida xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlarni, ushbu maqsadlardan kelib chiqadigan amaliy vazifalarni tizimlashtirish, bank xatarlari va ularning manbalarini aniq belgilab olish. Kontsepsiyaning uchinchi asosiy bo'limi turli yo'nalish, shakl va darajadagi bank xatarlariga nisbatan munosib qarshi kurash choralari tizimini ishlab chiqishga bag'ishlangan bo'lishi kerak.

Taniqli xorijiy olimlar E.J.Dolan, R.L.Myutler, P.S.Rouz, J.F.Sink, J.K.Van Xorn va Y bank xavfsizligiga katta e'tibor qaratganlar. MDH olimlari tadqiqotlar tomonidan moliyaviy xavfsizlik masalalari A.N.Moroz, M.I.Savluk, O.D.Zaruba, Бадаева О.Н., Цупко Е.В. [3], Бугель Ю. [4], Khmeliuk A.A. [5] kabi ko'zga ko'ringan olimlar tomonidan ko'rib chiqildi – moliyaviy menejment muammolari va bank operatsiyalarini tahlil qilishda, boshqa bir guruh olimlar K.Raevskiy, R.I.Shiller, V. P.Panteleev, S.P.Halava moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashga rentabellik, likvidlik, to'lov qobiliyati va faoliyat natijalarini tahlil qilish, moliyaviy hisobotlar, bankning moliyaviy holatini baholash yondashuvlarni ilgari surishgan.

Bank xavfsizligi kontsepsiyalarini o'rganib chiqish davomida quyidagi ikkita asosiy kamchilikka e'tibor qaratish lozim: Birinchisi – ro'yxatning to'liq emasligi. Ikkinchisi – xavfni tur va shakl belgilari bo'yicha tasniflashdagi noaniqliklar.

Bank duch kelishi mumkin bo'lgan xavflarni tavsiflash har bir xavfning individual o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish hamda xavf-xatar va bank tuzilmasining himoya qilinishi lozim bo'lgan elementlari o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni to'liq ta'riflash imkonini beradi.

Kontseptual jihatdan bank xavf-xatarlarni tadqiq qilish bankka bo'ladigan tajovuzlarning manbalari va ularni amalga oshirish mexanizmlari to'g'risida kengroq tasavvurga ega bo'lish, shuningdek, bank himoyasini tashkil qilishda olingan axborotlardan yanada samaraliroq foydalanish maqsadida o'tkaziladi.

“Inson faoliyati” va “xavfsizlik” tushunchalari o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi tasavvur ilgari shakllangan ilmiy qarashlar va kundalik bilimlarga zid emas. Inson faoliyati tizimidagi xavfsizlikning o'rni “faoliyat” tushunchasini tizimlashtirish jarayonida aniq namoyon bo'ladi. Ikkinchisi, ma'lumki, insonning (jamoaning, tashkilotning) faol xatti-harakatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, maqsad, vosita, natija va jarayonning o'zini o'z ichiga oladi. Shu

bilan birga, faoliyatni baholash uning axloqiy yo'nalishi va qonun normalariga muvofiqligini hisobga olgan holda beriladi.[1]

Iqtisodiyot fani va bank amaliyotida bank va uning aniq bir operatsiyalarini potentsial xavf manbalaridan himoya qilish darajasini tavsiflash uchun "xavf" tushunchasining ajralmas elementi (davomi) bo'lgan "tavakkalchilik" atamasi qo'llaniladi. Tavakkalchilik yoki tavakkalchilik darajasi xavfli hodisaning yuzaga kelish ehtimoli va uning oqibatlarining jiddiyligini o'zida aks ettiradi.

Bank xavfsizligiga jinoiy tajovuzlarning mazmuni va turlarini o'rganish himoya choralari ishlab chiqishning ajralmas qismi hisoblanadi. "Bank xavfsizligi" tushunchasidan va jinoiy tajovuzlar ob'ekti sifatida bankning kriminalistik modelini o'rganish natijasida olingan ma'lumotlar umuman bank va uning individual operatsiyalari uchun xavf tug'diradigan tahdidlarning tizimli tavsifini ishlab chiqishning mantiqiy zarurligini ko'rsatmoqda.

"Xavf", "bank xavfsizligi", "Bankning jinoiy tajovuzlar ob'ekti sifatidagi kriminalistik modeli" tushunchalari bilan bank duch keladigan jinoiy tajovuz turlari o'rtasidagi genetik bog'liqlik yaqqol ko'zga tashlanadi. Buni "inson faoliyati" va "bank faoliyati" tayanch elementi yordamida tasdiqlovchi mantiqiy tuzilmalar oldingi bandlarda keltirilgan. Kriminalistika nuqtai nazaridan, bank xavfsizligiga jinoiy tajovuzlarning tizimli tavsifi xavfsizlik tahdidlarining turlarini, ularning tuzilishini, shuningdek, jinoiy tajovuzlarning ob'ektlari, tahdidlar va tuzilmaning boshqa elementlari o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarni tasniflash imkonini beradigan o'ziga xos kriminalistik modeldir. Ushbu tajovuzlarning xususiyati va turlari to'g'risida aniq tasavvurning mavjudligi ularni kriminalistik aniqlash, oldini olish va tekshirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar tizimini yaratishga imkon beradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tahdidlarning o'ziga xos xususiyatlarini umumiy shaklda qayd etish uchun to'rtta boshlang'ich guruh yetarli bo'ladi. Kelajakda ushbu guruhlarining har biri va ularning alohida kichik turlarini amaliy ehtiyojlarga muvofiq ketma-ket bo'lish imkoniyati mavjud. Mazkur tizimlashtirish tahdidlarni ularning faoliyat ob'ekti (tahdid ob'ekti); tahdidlar usuli (amalga oshirish mexanizmi); tahdidlarni amalga oshirishda ishtirok etgan shaxslar; shaxslarning tahdidlarni amalga oshirishga munosabati; tahdidlarni amalga oshirish oqibatlari bo'yicha birlashtirishga asoslanadi.

Yuqorida keltirilgan qarashlarga muvofiq, "tahdid" tushunchasi xavf tushunchasining ajralmas elementi (davomi) hisoblanadi. Shakllanib qolgan tasavvurlarga ko'ra, "xavf"

odatda muqarrar zarar manbai sifatida tushuniladi. Bizning holatimizda esa xavf manbai shaxslarning bank manfaatlariga zarar yetkazuvchi harakatlari (harakat tahdidi) sanaladi. "Tahdid", o'z navbatida, zararining boshlanishiga olib keladigan xavfli hodisaning ehtimollik darajasi va zararining o'zining ehtimollik darajasining hosilasidir.

Bank tahdidlarining tizimli xarakteristikasini ishlab chiqishning asosiy natijasi haqiqiy vaziyatda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan tahdidlarga xos bo'lgan munosabatlarning o'ziga xos holatlarini aks ettiruvchi umumlashtirilgan modelni tuzishdir.[2]

Yuqorida sanab o'tilgan bank tahdidlarining tizimli xususiyatlarining elementlari boshlang'ich bo'lib, ular qo'llanishiga qarab, bank duch keladigan potentsial tahdidlar va real vaziyatlar o'rtasidagi deyarli barcha turdagi aloqalar va munosabatlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Bankning faoliyat turlariga nisbatan tahdidlarning tasnifi.

"Bank faoliyatiga tahdidlar" tushunchasi deganda, birinchi navbatda, bank faoliyatini yaxlit, shu jumladan, uning alohida sohalarini tashkil etish nazarda tutiladi. Bankni jinoiy tajovuzlar ko'rinishidagi tahdidlardan kriminalistik himoya qilishni tashkil etish nuqtai nazaridan uning faoliyatini bank operatsiyalarini amalga oshirishni nazarda tutuvchi "operatsion" hamda bank operatsiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lmagan "operatsiyadan tashqari" faoliyatga ajratish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, aksariyat hollarda ushbu operatsiyalarni amalga oshirish tartibini buzishning asosiy maqsadi ushbu bank operatsiyalarida ishlatiladigan pul mablag'larini jinoiy ravishda o'zlashtirishdir. Pul mablag'lariga nisbatan jinoiy tajovuzlarning xususiyati (sodir etish usullari) va tarqalishi ular qo'llanadigan bank faoliyati turiga (va ular bank aktivlari tarkibining qaysi elementlarida ajratilganligiga) bog'liq bo'ladi. Tarqatish darajasi bo'yicha bankning operatsion faoliyatiga tahdidlarni yanada tizimlashtirish muayyan kichik turlarga birlashtirilgan bank xavfsizligiga tajovuz guruhlarini aniqlash imkonini beradi, masalan: "bankning kredit faoliyati sohasidagi tahdidlar", "hisob-kitob va kassa xizmatlari sohasidagi tahdidlar" va boshqalar.

Bank operatsion faoliyatining kichik turlari nafaqat bank operatsiyalarining o'zi, balki ularni to'g'ridan to'g'ri ta'minlash (axborot, huquqiy, texnik, texnologik va boshqalar) faoliyatini ham o'z ichiga olishi kerak. Bank operatsiyalarini ta'minlash jarayoniga qilinadigan tahdidlar bank ishi to'g'risidagi mahalliy va xorijiy ilm-fan vakillari tomonidan mustaqil tahdid turlari sifatida tan olinadi va alohida nomlanadi.

Ular qatoriga “aniq bitimlarni huquqiy ta'minlash sohasidagi jinoiy tajovuzlar tahdidi”, “bitimlarni axborot bilan ta'minlash sohasidagi jinoiy tajovuzlar tahdidi” hamda bank operatsiyalarini texnologik ta'minlash sohasiga jinoiy tajovuzlar tahdidi" va boshqalar kiradi. Ularning har biri zarur hollarda joylashtirilishi mumkin bo‘lgan o‘zining ichki tuzilishiga ega.

Tahdidlarni jinoiy-huquqiy va kriminalistika tavsif darajalariga qadar yanada strukturalash tufayli ularni tasniflash uchun yangi o‘ziga xos asoslar paydo bo‘ladi. Jinoiy-huquqiy darajada bank faoliyatiga tahdidlar jinoiy tajovuz turlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Адабиётлар:

1. Новая философская энциклопедия. М.: Мысль, 2001. С.633-634
2. Теоретические основы построения системной характеристики банковских угроз изложены в работе: В.А. Гамза. Методологические основы системной классификации банковских рисков // Банковское дело, 2001, № 6, 7.
3. Бадаева О.Н., Цупко Е.В. Оценка финансовой безопасности малых и средних предприятий/Российское предпринимательство. - 2018. - №4. - 236 с.
4. Бугель Ю. Напрями удосконалення сучасних методів управління банком / Ю. Бугель // Галицький еко-номічний вісник. - 2016. - №2 (27). - с. 157-163.
5. Khmeliuk A.A. Finansovyi monitonyh - Elektonnyi nesuns. - Rezhym Costupu: [http:// nCi-fp.nusta.com.ua](http://nCi-fp.nusta.com.ua).
6. В Akbarov. Tijorat banklari moliyaviy xavfsizligini ta'minlash amaliyotini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2024 y.